

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ У ПРОЦЕСІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Володимир Кушніренко,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри політології
Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»

У статті аналізується природа і характер процесу модернізаційних трансформацій у контексті глобалізації. Розглядаються основні підходи до розуміння модернізації, визначаються проблемні складові трансформаційних процесів, формуються методологічні засади аналізу модернізаційних трансформацій у сучасному світі.

Ключові слова: модернізація, незахідні суспільства, глобалізація, конституціоналізм, поділ влади, національна держава, цивілізація, західні демократії.

The article analyzes the nature and character of the process of modernization transformations in the context of globalization, scrutinizes the main approaches in understanding modernization, defines problematic components of transformation processes, and formulates methodological principles of the actual modernization transformations' analysis.

Keywords: modernization, non-western society, globalization, constitutionalism, separation of powers, national state, civilization, western democracy.

Процеси суспільної трансформації, які значно прискорилися наприкінці минулого століття, незважаючи на історичну доцільність та об'єктивну соціальну необхідність, породжують чимало проблем та гострих протиріч як у середині окремих країн, так і в міжнародних відносинах. Практика показує, що в процесі модернізації в незахідних країнах на перший план висуваються проблеми соціокультурної адаптації, тобто спроб пристосування місцевих традиційних структур до вимог сучасного світу, економіка якого не визнає кордонів та нав'язує такий спосіб життя, в рамках якого така економіка виникає. Байдуже чи помилкове ставлення до цих проблем призводить до того, що модернізаційні процеси в незахідному світі дуже часто супроводжуються гострими соціально-політичними колізіями: революційними повстаннями, соціальними бунтами, військовими переворотами, громадянськими війнами, що, в свою чергу, стає причиною руйнації не тільки перших результатів модернізації, але і вікових традицій цих суспільств [1].

Найбільш близьким за значенням українським еквівалентом терміна «модернізація» було б, на думку автора, слово «осучаснення». При більш детальному розгляді сам термін аж ніяк не містить однозначного шляху такого осучаснення. Втім, історичний досвід показує, що на середину минулого століття в цьому контексті виявилася певна закономірність. Як наслідок – визначальним шляхом у модернізації, зокрема політичній, незахідних суспільств стало засвоєння норм та інститутів такої моделі організації суспільства, яка виникла та проявила себе в європейській цивілізації.

Термін «модернізація», на думку відомого західного дослідника І. Валлерстайна, слід визначати як характеристику епохи, яка водночас протистояла як античності, так і середньовіччю. Він вважав, що вперше цей термін використали ще в XVI столітті в Європі у контексті розуміння свободи, проте згодом ще одним значенням терміна «сучасність» став процес розвитку техніки, прогрес. Якщо в першому випадку термін «modern» («сучасний») не мав обмеження в часі (вважалось, що раз отримана свобода не зникає), то у другому випадку його значення постійно змінюється вже за визначенням, хоча в реальності обидва значення є неподільними, злитими в діалектичній єдності [10, 7]. Отже,

поняття «модернізація» первинно відбивало переважно реалії нової та новітньої європейської історії, а лише потім було переосмислено в контексті перспектив прогресивного розвитку незахідних суспільств.

Сучасна наука породила значну кількість літератури з проблем модернізації, де містяться потужні теоретико-методологічні розробки підходів у контексті досліджень проблем модернізації та розвитку. Серед наукових праць зазначимо роботи С. Блека [17], Ш. Айзенштадта [18], С. Хантінтона [14], Д. Лернера [19], Д. Ептера [16]. У їх дослідженнях розроблялися критерії, визначалися форми, етапи й типи модернізації, її агенти і еліти та їхній вплив на темпи і характер модернізаційних процесів. Більшість авторів були солідарні в тому, що модернізація являє собою перехід від традиційного аграрного суспільства до сучасного індустріального.

Деякі вчені, як наприклад А. Ахієзер, розглядають модернізацію як перехід від традиційного, солідарного суспільства до ліберального. В основу такої інтерпретації покладено вузьке розуміння модернізації – лише як переходу від традиційних форм організації суспільства до типу цивілізації у сучасному західному ліберальному варіанті [13, 4]. Подібні погляди були дуже поширеними в дослідженнях прибічників модернізаційної парадигми раннього періоду (1950 – 1960 роки). Проте такий підхід викликає низку проблемних запитань. По-перше, чи можна ототожнювати ліберальний режим та цивілізацію? По-друге, чи не змушені будуть країни, позбавлені ліберальних традицій або навіть передумов до появи таких традицій, приймаючи вузьке трактування модернізації, відмовитися від переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального суспільства. Фактично, таке розуміння модернізації контрастує з тим, що політична практика доводить існування багатьох шляхів розвитку, які суттєво відрізняються між собою за інституційними, політико-правовими, соціально-економічними та соціокультурними параметрами [15].

Вочевидь, що сприйняття європейського варіанту розвитку в незахідних країнах як політичної системи неминуче супроводжується докорінною зміною як концепції влади, так і розуміння права в незахідних суспільствах. Розуміння права, яке відповідає західній демократичній політичній системі, неодмінно пов'язане з суспільними відносинами ринкового типу, суть яких досить докладно виклав Макс Вебер у своїй славнозвісній праці «Протестантська етика та дух капіталізму». Правова культура в контексті вищезгаданих відносин ринкового типу містить у собі, з одного боку, правову, тобто підзаконну, нормо-обмежену державу, а з іншого – забезпечення можливості для кожного члена суспільства бути господарем свого життя. Диктат колективних норм поведінки поступається місцем автономії дій індивіда. Суспільство в світлі такого підходу – це сукупність вільних, рівних між собою, самостійних індивідів, кожний з яких має свої приватні інтереси і реалізує їх незалежно від інших на свій страх і ризик. У рамках такого суспільства відбувається регульований законом, в ідеалі змагальний і еквівалентний обмін діяльністю та її продуктами між вільними виробниками [6].

Право як суспільний феномен у контексті відносин у суспільстві автономних індивідів розуміється соціумом як принцип абстрактної, загальної, формальної рівності й свободи, що є ціннісною основою такої політико-правової доктрини, як конституціоналізм. У світлі конституціоналізму контроль над мораллю, справедливістю та сприяння духовному життю перестають бути тільки прерогативою держави – вони стають практикою безпосередньо самого суспільства або окремих його членів. У результаті питаннями моралі та релігійним вихованням відносно вільно можуть займатися сім'я, школа, релігійна громада тощо. В цьому контексті справедливість має єдиний, формально рівний для всіх, правовий регулятивний принцип, який базується на приматі закону, матеріалізований в основному законі держави – конституції. Тобто, іншими словами, основний закон (конституція) в державі визначає, що є припустимим, а що – ні. В світлі цього справедливість вже не асоціюється виключно з моральними, релігійними, національними і подібними цінностями [12, 23].

Такий стан речей на Заході можна зрозуміти як прагнення європейського суспільства жорстко зафіксувати принципи саме формальної рівності, свободи (зокрема від опіки держави), які б відповідали новому етапу соціально-економічного розвитку європейського суспільства після історичного періоду на Заході, який характеризувався пануванням станових привілеїв. Але в той же час це стало слабкою, вразливою стороною західної демократії в контексті реалій незахідних суспільств, які суттєво відрізнялися за характером суспільної структури та логікою соціально-економічного розвитку [9, 47].

Не викликає сумніву той факт, що конституціоналізм – це щось більше, ніж просто правління відповідно до будь-якої «конституції». Конституція в справжньому значенні цього слова має не тільки декларувати форму державного правління та характер режиму, а також впроваджувати ефективні обмеження повноважень державної влади і накладати на неї необхідні зобов'язання. Конституція повинна робити все це заради досягнення гармонії в суспільно-політичній системі та збереження справедливості в людському співтоваристві. В контексті цього конституцію слід визначити як цілісно-системну сукупність законів, інститутів і традицій, відповідно до яких суспільство погодилося, щоб ним керували, які засновані на деяких певних розумних принципах та мають на меті досягнення певних суспільних благ [7, 310].

Однак уявлення про те, що саме слід вважати вимогою розуму і суспільним благом, є досить темпоральними і тому змінюються залежно від місця і часу. Так, багато з того, що в епоху середньовіччя уявлялося цілком розумним і відповідним суспільному благу, сьогодні вже не сприймається таким. Наприклад, раніше право брати участь в управлінні державою, у формуванні структур влади було надано лише обмеженому колу осіб, які належали до привілейованих станів або груп. Проте сьогодні вже ні у кого не викликає сумніву, що, говорячи про спільноту, чиє схвалення робить конституційний порядок легітимним, маються на увазі всі громадяни держави [2, 16]. Крім того, що поступова зміна уявлень про раціональні потреби і суспільне благо є передусім внутрішнім процесом кожного суспільства, на цей процес впливають також досвід і досягнення інших суспільств. В історії людства так було завжди, але в сучасному взаємозалежному світі це особливо відчутно.

Очевидним є той факт, що будь-яке суспільство потребувало і потребує такої форми влади, яка має необхідні засоби для підтримання закону та порядку і для ефективного керування політичною, економічною та соціальною діяльністю. Для сучасних суспільств юридичні гарантії захисту від зловживання владою і перевищення повноважень мають, безсумнівно, провідне значення. В цьому контексті, щоб запобігти корупції і зловживанням з боку органів влади і забезпечити відповідне використання урядом своїх повноважень для досягнення законних цілей законними методами, структура і дії органів влади мають визначатися правилами, які чітко сформульовані та суворо дотримуються, тобто – конституцією. Проте юридичні гарантії мають додаватися численними структурними й інституційними механізмами та спиратися на проінформовану й активну громадську думку, яка відбиває політичну культуру і сприяє поширенню конституціоналізму. Отже, конституція повинна чітко визначати структуру влади і створювати реальну можливість як контактів носіїв влади, так і їхнього взаємного обмеження.

Саме такі міркування лежать в основі принципу поділу влади, згідно з яким законодавчі, виконавчі і судові функції передаються різним установам, які діють на основі різних процедур і очолюються різними людьми або групами людей. Подібна схема значно ускладнює можливість зловживання владою будь-якого з цих трьох органів або перевищення ним повноважень, а також змову з іншим органом. Таким чином, завдання поділу влади – звести до мінімуму ризик змови тих, хто забезпечує законодавчу основу політики (законодавча влада), тих, хто інтерпретує і здійснює ці рішення (виконавча влада), і тих, хто має винести судові рішення у випадку якогось конфлікту (судова влада).

Проте досить жорсткий поділ влади може призвести до небажаних результатів – послабити ефективну роботу уряду, що особливо небезпечно під час криз різного ґатунку. Щоб уникнути небезпек, пов'язаних з жорстким поділом, вчинялися спроби зробити всі три органи влади взаємозалежними. Метою таких дій було забезпечення належного балансу між перевагами поділу влади та загрозою обструкції однією гілкою влади інших, що створювало б перешкоди для спільної роботи. Однак всі заперечення проти досить жорсткого поділу влади не можуть бути аргументами на користь повного злиття всіх гілок влади в одній особі або групі осіб.

Одним із важливих складових конституціоналістської доктрини є виокремлення в окрему гілку судової влади і її незалежність. За відсутності незалежної, непідкупної і сильної судової влади, здатної забезпечити ефективну дію правових механізмів, руйнується вся структура конституціоналістської моделі. Не виникає сумніву, що ідея поділу влади і, особливо, виокремлення незалежної судової влади була успішно втілена в тих державах, де вона зародилася, а саме – в західних демократіях. Успіх цих країн може вказувати на користь поділу влади і виділення незалежної судової влади в інших країнах світу. Проте не слід плутати основні завдання поділу влади і ті специфічні форми, яких цей поділ може набувати в політичному і культурному контекстах різних суспільств. Головна мета полягає у структуруванні й обмеженні повноважень уряду відповідно до його легітимних завдань. Тому можна вітати будь-які механізми, що дозволяють досягнути цієї мети, якщо вони відповідають політичній культурі відповідної країни.

Нерідко в політичній практиці виникає спокуса віднести конституціоналізм до суто західної традиції та казати про відсутність такого феномену в інших традиціях. Але, як свідчить новітня історія, принцип конституціоналізму сприйняла на основі вільного вибору переважна більшість людей у світі. Хоча більшість народів Африки, Азії та Латинської Америки, під час колоніального правління, не користувалася одним з найголовніших конституційних прав – правом на самовизначення, отримавши незалежність, майже усі постколоніальні суспільства почали сприймати конституціоналізм як ідеал, до якого вони прагнуть. Цей феномен не можна пояснити просто як пережиток колоніалізму, бо конституційні режими зберігаються вже декілька десятиліть після скасування колоніального панування, і в багатьох країнах з колоніальним минулим протягом цього часу було прийнято вже декілька конституцій. Отже, конституціоналізм, хай там як складно втілити його в життя, продовжує бути вільним вибором переважної більшості народів світу.

В 70-х роках минулого століття, в зв'язку з глобальними невдалими спробами низки афро-азіатських країн використати досвід капіталістичного розвитку США та Європи та соціалістичного СРСР, актуальним став факт певної неспроможності модернізаційних європейських моделей розв'язати важливі соціальні проблеми та виконати поставлені завдання в незахідних суспільствах [3,59]. Це стало однією з причин того, що поруч з модернізаційними теоріями в руслі європейської моделі з'являються концепції «третього шляху», які спиралися на традиційні релігійні цінності, зокрема на Іслам, і набули значного поширення на Близькому та Середньому Сході (зазначимо роботи Муаммара Каддафі, Рухолі Хомейні, Алі Шаріаті, Абу Аля аль-Маудуді тощо).

Західні вчені та політики, коментуючи провал західних варіантів модернізації в незахідних суспільствах, пояснювали негативний результат несприятливими вихідними умовами, помилками тих чи інших конкретних політиків, недосвідченістю електорату, некомпетентністю вищих чиновників, відсутністю необхідної інфраструктури у найважливіших галузях економіки [10, 9]. Проте, як свідчить практика, в сучасних світових реаліях дуже часто на перший план у контексті модернізації виходять соціокультурні трансформації: диференціація культурних систем і ціннісних орієнтацій; секуляризація; поява автономної особистості; формування мотиваційного комплексу, що є зорієнтованим на персональні досягнення, на здатність до змін тощо. Більше того, оскільки будь-які соціальні дії мають соціокультурний підтекст, модернізація кожної зі

сфер суспільного життя супроводжується, а часто і випереджається, певними трансформаціями на соціокультурному рівні. Тому неможливо зрозуміти специфіку модернізації, як глобальної соціальної трансформації при переході від традиційного аграрного суспільства до індустріального, поза соціокультурним контекстом, що склався історично. Даний контекст характеризується різноманіттям та багатозначністю наслідків для процесу модернізації. В соціокультурному пласті містяться компоненти, які сприяють та прискорюють процеси оновлення або ж завдають шкоди та блокують модернізаційні процеси [5].

Аналіз і осмислення характеру результатів та наслідків модернізаційних змін у незахідних суспільствах призвели до поширення в європейській науці наукових поглядів, не схожих на ті, що панували в 60-х та 70-х роках минулого століття. Ці нові погляди базувалися на твердженні, що культури і цивілізації Азії, Африки та Латинської Америки, визначаючи політичний та економічний стан країн цих регіонів, мають власну логіку розвитку, тому плани і проекти, які ігнорують цю логіку, приреченні на провал. Як приклад, численні ситуації, коли елементи західної цивілізації, неадаптовано перенесені на незахідний ґрунт чи не приживалися взагалі, чи набували нових, неочікуваних функцій. У цьому контексті, в незахідних суспільствах на перший план виходить проблема традиційних цінностей, які залишаються різними для країн західної та незахідних цивілізацій.

Наріжним каменем суперечності сприйняття європейського варіанту суспільно-політичного розвитку в неєвропейських суспільствах є проблема місця і співвідношення релігії (визначального суспільного феномену для незахідних культур, зокрема для мусульманської), моралі та права в західній редакції демократії, яку намагаються зробити глобальною. Формалізоване, відокремлене від релігії та моралі право викликає гострі проблеми навіть у західних суспільствах, де воно виникло. Як свідчить новітня історія Заходу, автономізація індивідів часто призводить до порушення традиційних зв'язків у суспільстві, коли приватні інтереси особи стають визначальними ціннісними орієнтирами. Примат індивідуального часто стає причиною порушення соціальної гармонії, балансу приватного та суспільного інтересів, що зрештою спричиняє системну кризу суспільства, одним із наслідків якої є феномен бездуховності, ціннісної дезінтеграції суспільства [11, 105]. Цей феномен стосується не лише соціуму в цілому, а й кожного індивіда окремо, бо зачіпає глибинні екзистенційні сфери буття людини. В результаті індивід, через жах духовної порожнечі і сподівання чимось заповнити її, починає відчувати потребу в релігії [4, 371].

Практика модернізаційних трансформацій показує, що руйнація соціальної стабільності призводить до різких, вкрай болісних психологічних катаклізмів. У світлі цього постає питання, якими є припустимі межі трансформації, які дозволяють ефективно перебудувати наявні елементи суспільства, запобігаючи його деградації. Для того щоб вийти із замкненого кола, яке прирікає незахідні країни на стадіальне відставання, потрібен глибокий і детальний аналіз взаємодії інновацій і традицій, який може дозволити фіксування переходу перших у другі. В іншому випадку, ми можемо стикнутися з феноменом непродуманих та невдалих модернізацій. Такі феномени характеризуються спочатку відмовою від традиційних цінностей цивілізованого світу і переходом до нових інноваційних ліберальних чи соціалістичних цінностей, а відтак – ще більш болісним процесом спроб впровадження цінностей сучасного західного постмодерного суспільства [8]. Отже, в світлі цих міркувань, є актуальним чітке встановлення того етапу модернізаційного процесу, на якому перебуває відповідна країна, визначення спектра інновацій, для адаптації яких є необхідні умови, та тих інновацій, які не відповідають національним традиціям і об'єктивним вимогам сучасного розвитку.

На завершення статті визначимо основні методологічні засади аналізу модернізаційних трансформацій. По-перше, модернізація є процесом глобальним. Розпочавшись у Західній Європі в XV – XVI століттях, вона з часом стала загальносвітовим явищем унаслідок як

дифузії сучасних ідей та технологій із європейського центру в інші регіони світу, так і ендогенного розвитку незахідних суспільств.

По-друге, модернізація – тривалий процес. Увесь обсяг змін, які викликані модернізацією, має здійснюватися протягом якогось проміжку часу. Модернізація західної цивілізації потребувала декількох століть. Сучасні модернізаційні процеси відбуваються більш швидкими темпами. Проте, як свідчить практика, навіть за сьогоднішніх умов ефективна модернізаційна трансформація має бути достатньо тривалою і здійснюватися протягом життя декількох поколінь. Таким чином, модернізація характеризується революційністю за масштабами змін, але вона еволюційна за швидкістю їх здійснення.

По-третє, модернізація – комплексний процес. Вона охоплює різні сфери суспільного життя: економічну, соціальну, політико-правову, культурну. Хоч зміни в цих сферах пов'язані і корелюються між собою, але рівні й характер цих взаємозв'язків можуть варіюватися в широкому діапазоні.

По-четверте, актуальним аспектом проблеми ефективної трансформації незахідних суспільств є питання співвідношення і зіставлення традиційності та інноваційності в контексті проектування майбутнього цих суспільств. Традиції виконують важливу функцію підтримки стабільності суспільства, а інновації, які пов'язані з перебудовою соціуму, незважаючи на своє прогресивне значення, неминуче цю стабільність порушують та, в деяких випадках, можуть узагалі призводити до зриву модернізаційного процесу або до деградації самого суспільства. Це, в свою чергу, вимагає знаходження оптимального варіанту співвідношення, який, з одного боку, стимулюватиме прогрес, а з іншого – зберігатиме ідентичність суспільств. Отже, вибір варіанту співвідношення традиційного й інноваційного є тотожним вибору між стабільністю та хаосом.

1. Алтухов В. Л. О смене порядков в мировом общественном развитии. // МЭиМО. – 1995. – № 4. – С. 67-75. 2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Пер. с англ. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. 3. Богатуров А. Д., Виноградов А. В. Модель равноположенного развития: варианты «сберегающего обновления» // Полис. – 2000. – № 1. – С. 56-64. 4. Василенко И. А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. – М.: Эдиториал, УРСС, 1999. – 272 с. 5. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации. – СПб.: Лань, 1999. – 480 с. 6. Вебер М. Избранное. Образ общества: Пер. с англ. – М.: Юрист, 1994. – 603 с. 7. Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М.: Росспэн, 1997. – 432 с. 8. Каспэ Святослав. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика. – М.: Росспэн, 2001. – 256 с. 9. Кузнецов В. Что такое глобализация? // МЭиМО. – 1998. – № 2-3. – С. 45-67. 10. Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыты Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана: Сб. науч. работ. – М.: ИВ РАН, 1997. – 196 с. 11. Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – 379 с. 12. Право, свобода, демократия // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – 23-31 с. 13. Российская модернизация: Проблемы и перспективы // Вопросы философии. – 1993. – №7. – С. 3-27. 14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 45-57. 15. Цивилизация: восхождение и слом: Сб. науч. работ. – М.: Наука, 2003. – 453 с. 16. Apter D. The Politics of Modernization. – Chicago: 1966. – 487 p. 17. Black C. The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History. – N.Y.: 1966. – 576 p. 18. Eisenstadt S. Modernization: Protest and Change. – New Jersey: Prentice-Hall, 1967. – 617 p. 19. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing in the Middle East. – N.Y.: L., 1965. – 611 p.